ภูมิปัญญาในการรู้รักษาตัวรอด : พินิจจากวรรณคดีไทย

สุกัญญา สุจฉายา[*]

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการเสนอความคิดในการรู้รักษาตัวรอดของคนไทยที่รับผ่านมาทางพระพุทธศาสนาและถ่ายทอดไว้ในภาษาและวรรณคดีไทย ผลจากการศึกษาวรรณคดี ๓ เรื่อง คือ บทละครนอกเรื่องสังข์ทองสำนวนรัชกาลที่ ๒ บทเสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน และนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่ พบว่า ตัวละครในทุกเรื่องยอมรับว่า ความสุขและความทุกข์เป็นของคู่กัน ไม่มีสภาวะใดคงที่ ความทุกข์เกิดจากกรรม วิธีดับทุกข์ในขณะที่ต้องเผชิญวิบากกรรมนั้นก็คือ "การรักษาตัว" โดยการครองตัวให้อยู่ในศีลธรรมด้วยความอดทน เพื่อหวังว่าบุญกุศลที่ทำมาจะทำให้กรรมค่อย ๆ หมดไป ความอดทนรอดูผลระยะยาวเป็นภูมิปัญญาหนึ่งที่ช่วยให้คนไทยสามารถเผชิญปัญหาด้วยความอดทนและไม่รีบร้อน นอกจากนี้กวีไทยยังให้ความสำคัญกับจิตใจเป็นพิเศษ จึงปรากฏคำที่แสดงอารมณ์ความรู้สึกของ "ใจ" ที่หลากหลาย

คำว่า "ภูมิปัญญา" เป็นศัพท์ที่ได้ยินได้ฟังกันมากขึ้นในช่วง ๒-๓ ปีมานี้ คำศัพท์นี้มีความหมายอย่างไร นักวิชาการหลายคนได้นิยามไว้ดังต่อไปนี้ ศาสตราจารย์ ดร.สัญญา สัญญาวิวัฒน์ นักรัฐศาสตร์ให้คำจำกัดความไว้ว่า (๒๕๓๘ : ๔) ภูมิปัญญา (wisdom) คือ ความคิดทางสังคม (social thought) อย่างหนึ่งซึ่งต้องมีในทุกสังคมขนาดใหญ่ที่ดำรงอยู่มายาวนาน ภูมิปัญญาจึงมีทั้ง ๒ ลักษณะ รูปธรรมและนามธรรม ภูมิปัญญาที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ วัตถุและการกระทำทั้งหลาย ส่วนที่เป็นนามธรรม คือ ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ หรือแนวทางในการแก้ปัญหาและป้องกันปัญหา รวมทั้งการสร้างความสงบสุขให้แก่ชีวิตมนุษย์

รศ.ดร.ประคอง นิมมานเหมินท์ นักวรรณคดีได้ให้คำนิยามไว้ว่า (๒๕๔๑ : ๕๙) ภูมิปัญญา หมายถึงความรู้หรือระบบความรู้ที่มนุษย์ค้นพบหรือคิดค้นขึ้น เพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมั่นคง ปลอดภัย มีความสะดวกสบาย สุขสงบและบันเทิงใจ ในวิถีชีวิตของกลุ่มชนแต่ละกลุ่ม เราจะพบภูมิปัญญาในด้านต่าง ๆ มากมาย เช่น ภูมิปัญญาในการสร้างที่อยู่อาศัย ภูมิปัญญาในการทำมาหากิน ภูมิปัญญาในการผลิตและถนอมอาหาร ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการดูแลสุขภาพอนามัย ภูมิปัญญาในการสร้างสรรค์ศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ ตลอดจนภูมิปัญญาในการเสริมสร้างความสัมพันธ์และความมั่นคงปลอดภัยของครอบครัวและสังคม เป็นต้น

---

[*] สุกัญญา สุจฉายา อ.บ.,อ.ม. (ภาษาไทย) จุฬาฯ
รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภูมิปัญญาในวิถีชีวิตของแต่ละกลุ่มชนอาจมีทั้งที่คล้ายคลึงและแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ สภาพแวดล้อม และลักษณะทางวัฒนธรรม นอกจากนี้ภูมิปัญญาในวิถีชีวิตของกลุ่มชน อาจมีการสั่งสม ปรับเปลี่ยนและสืบทอดต่อ ๆ กันมาหลายชั่วคน ภูมิปัญญาบางอย่างอาจรับถ่ายทอดมาจากกลุ่มชนอื่นด้วย

ภูมิปัญญาในภาษาและวรรณคดีไทยจึงหมายถึง ความรู้หรือระบบความรู้ของคนไทยในด้านต่าง ๆ ที่ได้สั่งสม และถ่ายทอดเอาไว้ในภาษาไทยและวรรณคดีไทย

เนื่องจากระบบความรู้เป็นเรื่องที่กว้างมาก มีผู้เขียนไว้แล้วมากมาย ดังเช่น เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๑ คณะอนุกรรมการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทย ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี ได้จัดการสัมมนาเรื่อง *"ภูมิปัญญาไทยในวัฒนธรรมทางภาษา"* มีนักวิชาการได้เสนอบทความว่าด้วยภูมิปัญญาไทยที่พินิจจากวัฒนธรรมการใช้ภาษาแบบต่าง ๆ ของคนไทยไปแล้ว **บทความนี้ผู้เขียนจึงใคร่เสนอภูมิปัญญาเชิงนามธรรมในเรื่อง "การรู้รักษาตัวรอด" ที่ปรากฏในวรรณคดีไทย**

วรรคทองของมหากวีสุนทรภู่ที่ว่า *"รู้สิ่งใดไม่สู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี"* เป็นบทประพันธ์ที่คนไทยรู้จักกันดี ไม่มีใครปฏิเสธใน "สัจจะ" ข้อนี้ ความรู้ในวิชา คือ ทางที่ทอดไปสู่อำนาจสู่ความสำเร็จทางโลก เกียรติยศ เงินทอง ดังเช่นที่ขุนแผนสอนพลายงามในเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ว่า

"รู้สิ่งไรก็ไม่สู้รู้วิชา ไปเบื้องหน้าเติบใหญ่จะให้คุณ"

และก็เป็นไปสมดังปากขุนแผน วิชาความรู้ที่พลายงามได้รับนำไปสู่สมบัติทางโลก ดังความที่พลายงามคร่ำครวญตอนแม่ถูกโทษประหารว่า

"จึงพากเพียรเรียนวิชามาบำรุง ไปรบพุ่งมีชัยจนได้ดี
ข้าไทเงินทองก็กองเกลื่อน บ้านเรือนยศศักดิ์เกษมศรี"

สุนทรภู่ได้ชี้ให้เห็นว่า ความรู้ที่วิเศษยิ่งกว่าวิชาความรู้ทั่วไป คือ *"รู้รักษาตัวรอด"* เคยมีผู้ที่ไม่เข้าใจข้อความนี้โจมตีว่า สุนทรภู่สอนให้คนไทยเห็นแก่ตัว สอนให้เอาตัวรอดไม่ไยดีสังคม คนไทยจึงเป็นคนที่ไม่มีหลักการ ทำอะไรก็ได้เพื่อเอาตัวรอด ไม่รักษาคำพูด ฝรั่งถึงกับเรียกวิธีการพูดจาแบบชักเข้าชักออก เชื่อถือไม่ได้ว่า Siamese talk คำวิจารณ์เหล่านี้เกิดขึ้นเพราะเข้าใจว่า คำ *"รักษาตัวรอด"* มีความหมายเท่ากับ *"เอาตัวรอด"* ที่จริงแล้ว คำ 2 คำนี้มีความหมาย

ต่างกัน เอาตัวรอด ตรงกับคำว่า survive ในภาษาอังกฤษ เป็นสัญชาตญาณของมนุษย์และสัตว์ที่จะเอาชีวิตให้อยู่รอด หรือรอดพ้นจากภยันตราย จึงเป็นความรอดทางโลก

ส่วน รักษาตัวรอด มีความหมายลึกซึ้งยิ่งกว่านั้น เวลาที่ผู้ใหญ่อวยพรเด็ก เรามักให้พรว่า "*ขอให้คุณพระ (รัตนตรัย) รักษา*" หรือ "*ขอให้บุญรักษา*" หมายความว่า ขอให้ความดีที่เขาสั่งสมมาคุ้มครองเขาให้รู้คิดชอบและปฏิบัติชอบ ซึ่งก็คือประพฤติตัวอยู่ในศีลในธรรม รู้รักษาตัวรอดจึงเป็นการรู้รักษาจิตและกาย ระวังจิตของตน เพราะจิตเป็นเครื่องปรุงแต่งกิเลสต่างๆ คนที่มีสติ รู้เท่าทันจิตของตนจะเป็นคนที่วางเฉย มีความสุขมากกว่าความทุกข์ เพราะเข้าใจในสภาพความจริงของชีวิต ภาษาพระบอกว่า เข้าใจโลกตามที่มันเป็นจริง ไม่ใช่อยากให้โลกเป็นอย่างที่เราต้องการให้เป็น ซึ่งเป็นการปรุงแต่งของจิตของเราเอง เมื่อไม่เป็นไปตามที่เราต้องการก็เกิดความขัดแย้ง ทำให้เกิดความเศร้าหมอง ความทุกข์ ถ้าเป็นดังนี้ ถึงแม้จะเอาตัวรอดมาได้แต่ก็จะไม่สามารถรักษาตัวรอดได้

ผู้เขียนมีความเห็นว่าภูมิปัญญานี้มีความสำคัญมาก แม้จะเป็นภูมิปัญญาที่รับผ่านมาจากพระพุทธศาสนา แต่ก็เป็นภูมิปัญญาที่ช่วยให้สังคมไทยผ่านวิกฤตต่างๆ มาได้โดยตลอด กวีได้ถ่ายทอด "การรู้รักษาตัวรอด" ไว้ในภาษาไทยและวรรณคดีไทยอย่างนุ่มนวล บางทีก็ผ่านคำพูดของตัวละคร บางทีก็ผ่านพฤติกรรมของตัวละคร ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ (๒๕๑๔ : ๖๙) นักวิจารณ์คนสำคัญเขียนไว้ว่า "*วรรณคดีไทยเป็นวรรณคดีของคนที่ผ่านโลกมามาก คนที่เห็นแยบยลของชีวิต มีปรัชญาชีวิตเป็นแบบเดียวกัน ยึดพระรัตนตรัย เชื่อเรื่องบุญเรื่องบาป เชื่อว่าคนเรามีกรรม มีวิบาก การใช้ผลของกรรมอาจใช้ในชาตินี้และชาติหน้า หรืออาจรับวิบากมาจากชาติที่แล้ว กวีไทยจึงไม่แสดงปัญหาอย่างชาวตะวันตก เพราะกวีไทยเชื่อตามพุทธศาสนาแล้วว่าโลกเป็นเช่นนั้น*" ดังนั้น ถ้าเราจะเข้าใจวรรณคดีไทยให้ลึกซึ้ง ต้องอ่านวรรณคดีอย่างละเอียด และอ่านในวัยต่างๆ ก็จะเข้าใจสารที่ผู้เขียนส่งมาให้มากขึ้นเรื่อยๆ ตามประสบการณ์ในชีวิตของผู้อ่าน

สมัยที่เป็นนักศึกษา ผู้เขียนเคยข้องใจว่า *เหตุใดตัวละครในวรรณคดีไทยจึงตกอยู่ในสภาพยอมจำนน* ตัวละครแม้จะถูกใส่ร้าย ถูกรังแกสารพัด ก็ยังยอมรับสภาพโดยไม่ต่อสู้ เช่น แม่ของพระสังข์ในเรื่องสังข์ทอง แม่ของนางเอื้อยในนิทานปลาบู่ทอง นางยอพระกลิ่นในเรื่องมณีพิชัย นางพิมพิลาไลยในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน เป็นต้น

ดังตัวอย่างจาก บทละครเรื่องสังข์ทอง พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ตอนที่นางจันท์เทวีคลอดลูกเป็นหอยสังข์ โหรทำนายว่าเป็นกาลีเมืองต้องขับไล่ออกไปจากเมือง ท้าวยศวิมลแม้จะอาลัยรักเมียก็จำต้องยอมขับนางออกจากวัง ทรงให้เหตุผลกับนางว่า

	เจ้าแก้วตาของพี่ผู้มีกรรม
เจ้าเคยพรากสัตว์ให้พลัดคู่	เวรมาชูชุบอุปถัมภ์
แม้นมีกรรมไม่ไปใช้กรรม	ไพร่ฟ้ามันจะทำย่ำยี

ส่วนนางจันท์เทวี ก็จำยอมรับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นว่าเป็นกรรมที่ทำมา และไม่ขอผูกเวรอื่นๆ อีก ดังความว่า

ว่าพลางยกเอาลูกน้อย	น้ำเนตรหยดย้อยดังฝอยฝน
ร้องทูลพระองค์ทรงสกล	**น้องคนมีกรรมจะขอลา**
ดูรูปจำร่างเสียยังแล้ว	พระแก้วจะไม่ได้เห็นหน้า
จะไม่คืนคงอย่าสงกา	มิได้รองฝ่าพระบาทไป
สิ่งใดเมียได้พลาดพลั้ง	แต่หลังให้ขัดอัชฌาสัย
เมียขอสมาอาภัย	**อย่าได้เป็นเวราเอย**

ในตอนท้ายของเรื่อง เมื่อพระสังข์ได้พบพ่อและแม่ นางจันท์เทวีได้ขอให้พระสังข์ยกโทษให้ท้ายศวิมล พระสังข์ได้กล่าวว่า

ซึ่งพระบิตุรงค์ให้ลงโทษ	จะผูกจิตคิดโกรธนั้นหาไม่
เป็นเพราะเคราะห์กรรมทำไว้	จึงทำให้พลัดพรากจากพระองค์

เรื่องสังข์ทองเป็นเรื่องจากนิทานชาดก พระสังข์คือพระโพธิสัตว์ จึงเป็นไปได้ที่ย่อมแสดงแนวคิดในกรอบศาสนา หากทว่า แม้ เรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ซึ่งเป็นนิยายชีวิตของชาวบ้านไทยเอง แนวคิดนี้ก็ยังเด่นชัด ตอนพระพันวษาลงโทษขุนแผนโดยให้พรากนางลาวทองมาเป็นช่างปักสะดึงในวัง ขุนแผนปลอบนางว่า

น้องเอ๋ยผลกรรมเราทำไว้	จะร้องไห้ไปจนเลือดตากระเด็น
อกพี่อกน้องจะพองพัง	ใครจะหยั่งในทรวงมาล่วงเห็น
รักษาตัวเถิดนะเจ้าทุกเช้าเย็น	เช่นชั่วฉันใดอย่าได้ทำ
เดชะบุญเราสร้างแต่ปางก่อน	คงมีวันผันผ่อนที่ครวญคร่ำ
สิ่งดีมีอยู่เจ้าจงจำ	ทนกรรมไปกว่าจะบรรเทา

ขุนแผนเข้าใจดีว่า ความทุกข์เกิดขึ้นเพราะกรรมที่ทำมา คือ ปืนกำแพงวังหนีออกไปเยี่ยมนางลาวทอง เป็นการละทิ้งหน้าที่ ถึงจะโศกเศร้าไปในตอนนี้ก็ไม่มีประโยชน์อันใด มีแต่จะทุกข์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย วิธีดับทุกข์ในขณะนี้ก็คือ ขอให้นาง "รักษาตัว" ครองตนโดยการประพฤติดี โดยหวังว่าบุญกุศลที่เคยทำมาจะทำให้กรรมนั้นค่อย ๆ หมดไป

การยอมรับว่าทุกข์เกิดจากกรรม ปรากฏในความคิดของตัวละครทุกตัว ตอนที่นางทองประศรีนำพลายงามไปหาพ่อในคุก เมื่อทราบเรื่องราวทั้งหมด ขุนแผนโกรธจนอยากตามไปฆ่าขุนช้าง มารดาได้เตือนสติว่า "ไปฆ่าผีดีกว่าฆ่าขุนช้าง จะสืบสร้างบาปกรรมไปทำไม" ต่อจากนั้นได้อ้างคำสอนโบราณเตือนสติว่า

"โบราณท่านสมมุติมนุษย์นี้ ยากแล้วมีใหม่สำเร็จถึงเจ็ดหน
ที่ทุกข์โศกโรคร้อนค่อยผ่อนปรน คงจะพ้นโทษทัณฑ์ไม่บรรลัย"

ภาษิต "ชั่วเจ็ดที ดีเจ็ดหน" เป็นคำสอนที่เป็น "สัจธรรม" ชี้ให้เห็นว่า สุข ทุกข์เป็นของคู่กัน ไม่มีสภาวะใดที่คงที่ สรรพสิ่งล้วนมีการเปลี่ยนแปลง ดังนั้น เมื่อกลับมาอ่านวรรณคดีในวัยที่เริ่มแก่ตัวลง ก็เข้าใจได้ว่า ทำไมเมื่อเผชิญกับปัญหาที่สำคัญ ๆ คนไทยจึงมีความอดทน รอเวลาดูผลที่จะเกิดในระยะยาวได้ เรามีสำนวน "สมน้ำหน้า" เพราะเรารอ "ดูน้ำหน้าว่าจะไปได้สักกี่น้ำ" เวลาสำหรับคนไทย (ในอดีต) จึงเป็นช่วงเวลาที่ยาว มีการต่อเนื่องระหว่างชาติภพ ผลอาจจะยังไม่เกิดในชาตินี้ แต่จะตามไปถึงชาติหน้า ตรงกันข้ามเรากลับพบว่า คนไทยสมัยนี้ไม่อดทนรอ "ทำดีได้ดีมีที่ไหน ทำชั่วได้ดีมีถมไป" เราต้องการผลในระยะสั้น เพราะเรา (คนรุ่นใหม่) ดูจะไม่เชื่อว่า "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว"

ขณะเดียวกัน คนไทยก็ถูกกล่าวหาว่า "มีความจำสั้น ลืมง่าย ไม่มีจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์" วิกฤตสำคัญในบ้านเมืองเกิดขึ้นเพราะใคร? เพราะสาเหตุใด? พอผ่านไปปีสองปี เราก็พร้อมจะลืม ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน ตอนขุนช้างถูกโทษประหารหลังจากแพ้การดำน้ำ นางวันทองบากหน้าไปขอให้พระไวยช่วย พระไวยเห็นความถึงวัยเด็กตอนที่ขุนช้างลอบฆ่านางได้กล่าวว่า

"...ซึ่งเคืองขุ่นขุนช้างที่ล้างผลาญ ก็นมนานมาแล้วนะลูกเอ๋ย
เอาบุญอย่าอาฆาตจองเวรเลย ถ้าพ่อเฉยแล้วไม่ช้าท่านฆ่าแท้
เหมือนปล่อยปลาปล่อยเต่าเอากุศล..."

ก็เพราะคนไทย (ในอดีต) เชื่อเรื่องการให้อภัย ไม่ผูกจิตพยาบาท ความอาฆาตเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดอารมณ์เศร้าหมอง ดังนั้น คนไทย (ในอดีต) จึงให้ความสำคัญอย่างมากกับ "จิตใจ" วรรณคดีไทยจึงเป็นงานที่แสดงออกซึ่งอารมณ์ที่ละเอียด ใจที่ละเอียด ในเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน หลังจากที่นางวันทองตกเป็นเมียขุนช้าง กวีได้แสดงความรู้สึกของนางให้เรารู้ว่า

"วันทองหมองศรีมีแต่ทุกข์"
"จำใจอยู่ด้วยขุนช้างมา พอลับหลังโศกาถึงเจ้าพลาย
ไม่เป็นกินอยู่ทั้งปลาข้าว ตื่นเช้าก็นอนไปจนสาย
ตรอมใจเพียงนางจะวางวาย มือฟายน้ำตาอยู่ฟูมฟอง"

ในตอนที่ ๑๘ ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง ขุนแผนใช้วาจาเสียดสีนางต่างๆ นานา ในบทตัดพ้อต่อว่าก่อนจะเป่ามนตร์พานางลงเรือน กวีได้ใช้คำแสดงอารมณ์ความรู้สึกของนางหลายคำ เริ่มตั้งแต่

"คราน้นวันทองผ่องโสภา ฟังว่าสะดุ้งใจไหวกริ่ง... มีคำว่า สะดุ้งใจเจ็บจิต แสบใจแค้นแสนทวี เจ็บใจ แค้นใจ สาแก่น้ำใจ จริงใจ หวั่นไหว ใจระริกรัว

ส่วนคำที่ขุนแผน ใช้กับนาง ได้แก่ กวนใจ ไม่อิ่มอกอิ่มใจ ตามใจ อักอ่วนใจ ระคางใจ น้ำใจรัก ชิจิตชะใจวันทองเอ๋ย น้อยใจ เปลี่ยวใจ ระทมใจ เจนใจ ใจคด ช้ำใจ จริงใจ

จะเห็นได้ว่า คำ "ใจ" เพียงคำเดียว กวีไทยแจกแจงระดับของความรู้สึกออกไปได้มากมาย

ในเรื่อง พระอภัยมณี เพลงปี่ของพระอภัย คือ อาวุธในการเอาชนะคน สุนทรภู่ได้ชี้แนะความสำคัญของการหยั่งรู้ "ใจ" มนุษย์ว่าล้วนข้องติดอยู่ในกองกิเลสทั้งห้า การจะเอาชัยได้ก็จะต้องประหารใจของศัตรูเสียก่อน คือทำให้ตาย (ตายใจ) ดังคำของพราหมณ์ผู้เป็นครูของพระอภัยมณี ที่ว่า

จึงสอนสั่งอุปเท่ห์เป็นเล่ห์กล
ถ้าแม้นว่าข้าศึกมันโจมจับ จะรบรับสารพัดให้ขัดสน
เอาปี่เป่าเล้าโลมน้ำใจคน ด้วยเล่ห์กลโลกาห้าประการ
คือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส เกิดกำหนัดลุ่มหลงในสงสาร
ให้ใจอ่อนนอนหลับดังวายปราณ จึงคิดอ่านเอาชัยเหมือนใจจง

ตัวละครเด็กสุดสาคร คือ ตัวอย่างของผู้มีวิชาความรู้ที่เอาตัวไม่รอด เพราะหยั่งไม่ถึงใจมนุษย์

"แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์ มันแสนสุดลึกล้ำเหนือกำหนด
ถึงเฉาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน
มนุษย์นี้มีรักอยู่สองสถาน บิดามารดารักมักเป็นผล
ที่พึ่งหนึ่งพึ่งได้แต่กายตน เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
แม้นใครรักรักมั่งชังชังตอบ ให้รอบคอบคิดอ่านนะหลานหนา
รู้สิ่งใดไม่สู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี

คำสอนของพระฤาษีเน้นย้ำให้รู้เท่าทันโลก จิตใจคนเข้าใจได้ยาก ต้องพึ่งตัวเอง รู้คิด มีสติก่อนจะพูดจาออกมา ขณะเดียวกันก็ต้องรอบคอบ รู้เท่าทันว่าใครชอบหรือชัง จะได้ปฏิบัติตอบให้เหมือนกัน จึงจะรักษาตัวรอดได้

คำสอนของพระฤาษีตอนออกมาหย่าศึกของทั้งสองฝ่ายได้ชี้ย้ำให้เห็นว่าศึกทั้งหมดเกิดจากจิตที่ขาดสติของตัวละครเอก นับตั้งแต่นางละเวงวันฬาตั้งใจจะลวงพระอภัยมณีมาฆ่าแล้วเกิดหลงรักยอมเป็นเมียเสียเอง จึงถูกนางสุวรรณมาลีตามมาหึงหวงด่าทอ พระอภัยมณีเองก็ไม่ได้ตั้งใจให้เกิดเรื่อง แต่กลับมาหลงนางไม่ยอมกลับบ้านเมือง นางสุวรรณมาลีนั้นเล่าก็เจ้าโทโสไม่ได้คิดแก้ไขการศึก กลับลากเครือญาติเข้ามาร่วมสงครามเพราะความหึง จนทำให้ทุกคนเดือดร้อนไปหมด

ด้วยแรกเริ่มเดิมนั้นนางวันฬา จะลวงฆ่าพระอภัยเสียให้ตาย
ข้างโน้นมีปี่เป้าเป็นเจ้าเล่ห์ ฝ่ายข้างนี้มีเสน่ห์เหมือนนึกหมาย
แต่สตรีดีกว่าจึงพาชาย ให้หลงตายติดชังอยู่วังใน
แต่ลูกสาวเจ้าลังกาไม่ฆ่าเสีย ยอมเป็นเมียนั้นคิดผิดวิสัย
เขาหึงหวงลวงว่าให้สาใจ จะโทษใครโทษจิตที่คิดพลั้ง
นางมาลีมีโทโสโมโหมาก เมื่อผัวจากมาสงครามรู้ความหลัง
ใช่รักใครใจจริงต่างชิงชัง เพราะพลาดพลั้งที่ทัพจึงกลับกลาย
ไม่แก้ไขแล้วมิหนำยังซ้ำ หึงจนได้ถึงเกิดศึกไม่นึกหมาย
แม้วันฬาฆ่าผัวของตัวตาย ต้องเป็นม่ายเปล่าเปล่าเพราะเบาความ
ลูกทั้งสองน้องยาจะมาแก้ ก็พลอยแพ้ฝรั่งสิ้นทั้งสวม
ยังซ้ำเหล่าเผ่าพงษ์มาสงคราม แทบถึงความตายทั่วทุกตัวคน
จนเขาซ้ำทำเธอให้เพ้อพก เหตุเพราะยกทัพมาโกลาหล
หากปวงโมกข์โลกเชษฐ์รู้เวทมนตร์ ช่วยคุ้มคนทั้งหลายไม่วายปราณ
อย่าโทษเขาเราก็ผิดให้คิดเห็น จึงจะเป็นสัตย์ธรรมในสัณฐาน...

เมื่อความผิดนั้นเกิดจากตัวเองก็เลิกกล่าวโทษผู้อื่น ให้ดูที่ตัวเอง สุนทรภู่ได้ย้ำ "สาร" นี้อีกครั้งในหนังสือของพระฤาษีที่เขียนไว้ที่หน้าผา

ว่าทุกข์สุขชั่วดีทั้งสี่สิ่ง	ให้ชายหญิงหยั่งคิดเป็นปริศนา
กับข้อหนึ่งซึ่งเกิดกำเนิดมา	มีหูตาปากจมูกสิ้นทุกคน
ที่ต้องใจนัยนาก็พาชื่น	ดูอื่นอื่นเห็นแจ้งทุกแห่งหน
ที่คิ้วตาหน้าผากปากของตน	ถ้าแม้คนใดเห็นจะเป็นบุญ
แม้ไม่เห็นเป็นกระบือทั้งตื้อดุ	มุทะลุเลโลโมโหหุน
ไม่เห็นผลประโยชน์ที่โทษคุณ	**ย่อมหมกมุ่นเมามัวว่าตัวดี**
เมื่อใครไม่เห็นหน้าหากระจก	จะช่วยยกเงาส่องให้ผ่องศรี
อนึ่งนั้นตัณหาตาไม่มี	ไม่เห็นที่ทางสวรรค์เป็นสันดาน
อนึ่งว่าตาบอดสอดตาเห็น	ให้คิดเป็นทางธรรมพระกรรมฐาน
สืบกุศลผลผลาปรีชาชาญ	ตามโบราณรักษาสัจจาใจ

สารของพระฤาษีข้อที่ว่า คนเราดีแต่มองเห็นหน้าตาคนอื่น แต่กลับไม่เคยมองเห็นหน้าตาตัวเอง เป็นข้อธรรมะชวนคิด ถ้าใครเคยเห็นตัวเอง (รู้ตัวเอง) ก็นับเป็นบุญ ถ้าไม่เห็นก็เหมือนควายที่ตื้อ ดุ มุทะลุ ไม่รู้คุณรู้โทษ นึกว่าตัวเองดีวิเศษแต่ผู้เดียว การสอนให้ไม่ยกตัวเองก็คือ การสอนให้ถ่อมตัว ความถ่อมตัวจะเกิดขึ้นได้ต้องเกิดขึ้นที่ใจก่อน ถ้าใจไม่รู้สึกว่าตัวเราเล็ก เราไม่ใช่คนสำคัญ เราไม่ได้เป็นศูนย์กลางของทุกสิ่ง คนอื่นต่างหากที่สำคัญ ก็จะเกิดความถ่อมตัวไม่ได้

คนไทยในอดีตมีคุณสมบัตินี้ ดังเราจะเห็นในขนบของการสร้างสรรค์งานศิลปะต่าง ๆ ที่ต้องมีการไหว้ครู ครูมีหลายระดับทั้งครูเทพ เช่น พระอิศวร พระวิศวกรรม พระคเณศ ฯลฯ ครูธรรมชาติ เช่น พระคงคา นางพระธรณี ฯลฯ จนถึงครูมนุษย์ ธรรมชาติคือครูผู้ยิ่งใหญ่ คนไทยไม่ได้รู้สึกว่าตนเหนือกว่าธรรมชาติ เหนือกว่าผู้มีพระคุณ **คนไทยจึงพร้อมที่จะน้อมรับความกตัญญูไว้เป็นค่านิยมประจำใจ สังคมจึงอยู่กันได้เป็นสุขเพราะคนในสังคม "รู้รักษาตัวรอด"**

ในปัจจุบันดูเหมือนสังคมไทยกำลังสูญเสียภูมิปัญญานี้ไปอย่างน่าเสียดาย เราตื่นเต้นไปกับโลกทางวัตถุ เราให้คุณค่ากับความสำเร็จอย่างรวดเร็วที่วัดได้จากวัตถุ เงินทอง ยศศักดิ์ อำนาจ ปริญญาบัตร ฯลฯ จนลืมมองคุณค่าทางจิตใจ สังคมไทยจึงเต็มไปด้วยความขัดแย้ง การดิ้นรน คนที่ขาดสติปัญญาที่จะคิดได้ รู้ได้ คนที่ต้องการเอาตัวรอด แต่ไม่รู้รักษาตัวรอด

บรรณานุกรม

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. หัวเลี้ยวของวรรณคดีไทย ใน วรรณไวทยากร (วรรณคดี). พระนคร : มูลนิธิโครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์ฯ , ๒๕๑๔.

ประคอง นิมมานเหมินท์. "ภูมิปัญญาไทยในการต้อนรับเชื้อเชิญ ภาพสะท้อนในวรรณกรรมล้านนาภาคเหนือ" ใน เอกสารประกอบการการสัมมนาเรื่องภูมิปัญญาไทยในวัฒนธรรมทางภาษา จัดโดยคณะอนุกรรมการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทยในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีร่วมกับมหาวิทยาลัยสยาม วันที่ ๒-๓ กรกฎาคม ๒๕๔๐ พิมพ์เผยแพร่ ๒๕๔๑.

พระอภัยมณีคำกลอนของสุนทรภู่ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๙. พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๐๙.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครนอกสังข์ทอง. บรรณาธิการโดยบุษบา ประภาสพงศ์ และคนอื่น ๆ . กรุงเทพฯ : กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๐.

สัญญา สัญญาวิวัฒน์. "ภูมิปัญญาไทย" ใน เอกสารในการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ภูมิปัญญาไทย จัดโดย สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ ๒๖-๒๗ มิถุนายน ๒๕๓๘.

เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๑๓.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย